

Ванда БАРОЎКА,
доктар філалагічных навук

ПЕРШАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА Ў ТВОРАХ “НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ” МАКСІМА ГАРЭЦКАГА І “НА ЗАХОДНІМ ФРОНЦЕ БЕЗ ЗМЕН” ЭРЫХА МАРЫІ РЭМАРКА

Максім Гарэцкі – пісьменнік, які істотна пашырыў тэматычны і жанравы дыяпазон беларускай літаратуры першай трэці XX ст., першым здолеў увасобіць у творах тэму так званай Вялікай вайны 1914–1918 гг. 1 ліпеня 1914 г. ён вальнапісаным трапіў на вайсковую службу, з 24 ліпеня 1914 г. знаходзіўся на фронце, 25 кастрычніка 1914 г. быў паранены, лячыўся, у жніўні 1915 г. быў зноў прызваны ў армію, у 1916 г. зноў апынуўся на фронце, а з лістапада 1917 г. яго прызналі нестраявым. У войску Максім Гарэцкі веў дзёнік, матэрыялы якога склалі кнігу “На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады)”, што асобным выданнем выйшла ў 1926 г., дзе з 20 невялікіх раздзелаў 13 – дзёнікавыя запісы Лявона Задумы.

Айчыннымі навукоўцамі кніга “На імперыялістычнай вайне” разглядалася ў кантэксце раманаў “Агонь” Анры Барбюса (Т. Тарасава), “Смерць героя” Рычарда Олдынгтана (Е. Лявонава), “Бывай, зброя!” Эрнеста Хемінгуэя (З. Трацяк), прадстаўнікоў “страчанага пакалення” (М. Тычына). Канцэптуальна і сюжэтна (супадзенні абумоўлены ваеннай рэчаіснасцю: прыбыццё ў армію, баі, наведванне дому, раненне, шпіталь) надзвычай блізкі да кнігі беларускага пісьменніка знакамёты рамана “На Заходнім фронце без змен” (“Im Westen nichts neues”) Эрыха Марыі Рэмарка.

Эрых Паўль Рэмарк (22 чэрвеня 1898 г., Аснабрук – 25 верасня 1970 г., Лакарна; псеўд. *Эрых Марыя Рэмарк*) 21 лістапада 1916 г. быў прызваны ў нямецкую армію, 17 чэрвеня 1917 г. накіраваны на Заходні фронт, 31 ліпеня 1917 г. быў цяжка паранены, лячыўся ў шпіталях Германіі. У 1929 г. ён выдаў раман “На Заходнім фронце без змен”, неўзабаве перакладзены на 26 моў свету, набыў славу аднаго з самых папулярных антываенных твораў XX ст. Янка Брыль слухаў атэставаў “На імперыялістычнай вайне” як “апавесць сусветнай значнасці” [1, с. 190], аднак кніга М. Гарэцкага, на жаль, не мела адразу пашыраўся выхад з друку такога шырокага рэзанансу, як раман Э. М. Рэмарка, бо ў айчынным кантэксце 1920-х гг. перавага аддавалася напісана-

му пра рэвалюцыйныя падзеі і грамадзянскую вайну, да таго ж у хуткім часе аўтар быў рэпрэсаваны, што на доўгія гады выкрасліла яго імя з гісторыі айчыннага прыгожага пісьменства.

У М. Гарэцкага, які паказаў вайну “рукою нечакана сталага і сур’ёзнага мастака” [2, с. 11], разказваецца пра пачатковы перыяд, наступленне і адступленне рускай арміі па тэрыторыі Прусіі і Літвы, а ў раманах Э. М. Рэмарка – пра Заходні фронт нямецкай арміі на працягу некалькіх гадоў. Аб’ектыўнасць адлюстравання з глыбокім асабістым перажываннем убачанага арганічна спалучаны ў творах беларускага і нямецкага аўтараў. Аповед у Гарэцкага вядзецца ад імя вальнапісанага сувязіста Лявона Задумы, у Рэмарка – ад імя салдата Паўля Боймера. Сюжэтны ланцуг абодвух твораў, як і пераважнай большасці кніг пра Вялікую вайну (эпістальны раман “З пісем прапаршчыка-артылерыста” Фёдора Сцепуна, 1918; дзёнік “У сталёвых навалініцах” Эрнста Юнгера, 1920; раман “Вайна” Людвіга Рэна, 1928), напісаных яе ўдзельнікамі, найперш вызначаецца ходам ваенных падзей, прадметам жа непасрэднага адлюстравання выступаюць баявыя дзеянні, побыт, светаадчуванне вайскоўцаў, супастаўленне тылу і фронту. Канцэптуальная ўстаноўка Гарэцкага – даследаванне чалавека на вайне, а Рэмарка – яшчэ і лёсу яго пакалення, што пазначана на самым пачатку рамана: “Гэтая кніга не з’яўляецца ні абвінавачваннем, ні споведдзю. Гэта толькі спроба расказаць пра пакаленне, якое загубіла вайна, пра тых, хто стаў яе ахвярамі, нават калі выратаваўся ад снарадаў” [3, с. 5].

Творы пісьменнікаў угрунтаваныя на біяграфічным матэрыяле, галоўныя героі псіхалагічна блізкія аўтарам. Лявон Задума і Паўль Боймер – адукаваныя людзі. Лявон цікавіцца літаратурай, выпісвае “Нашу Ніву”, у яго дзёніку сустракаюцца спасылкі на мастацкія творы ці выказванні пра іх. Так, у запісах ад 5 жніўня перад звесткамі пра незайздросныя вынікі сутыкнення з праціўнікам цытуецца як бы паміж іншым радок з лермантаўскага “Барадзіно” “Тады лічыць мы сталі раны” [4, с. 28]. У запісе ад 3 кастрычніка Лявон адзначаў, што “Летапісцы” Змітрака

Бядулі яму “душу перавярнулі” [4, с. 77], а пра верш на ваенную тэму “Волат” заўважыў, што ўспрымаецца ён з цяжкасцю, бо “*відаць, што аўтар не сядзеў у агонах*” [4, с. 77]. Падчас навучання ў школе Паўль захапляўся гісторыяй культуры, філасофіяй, спрабаваў пісаць вершы, дома ў скрыні пісьмовага стала захоўвалася напісаная драма “Саўл”. Вайна прымусіла юнака пакінуць літаратурныя вопыты. Яшчэ ў Клоостэрбергу перад адпраўкай на фронт ён і яго аднакласнікі зразумелі, што ў арміі кардынальна іншая сістэма каштоўнасцей, што там надраены да бляску гузік важнейшы за чатыры тамы Шапенгаўэра, а унтэр-афіцэр Хімелыштос, “*жах Клоостэрберга*”, мае “*больш улады, чым бацькі, педагогі і ўсе культурныя аўтарытэты ад Платона да Гётэ*” [3, с. 25].

Задума і Боймер – назіральныя людзі, схільныя да аналітызму. Лявон трапіў у войска, каб скараціць сабе тэрмін абавязковай вайскавай службы. Вестцы пра вайну ён узрадаваўся як магчымасці пазбавіцца ад аднастайнасці казарменнага жыцця: “*Цікаўней жа наглядаць, што творыцца навокал, чым сядзець у тым лагера-астрозе*” [4, с. 14]. Мэта абвешчанай вайны яго насцярожыла, а прамова камандзіра выклікала ўнутраную нязгоду: “*Няўжо ж можна намовіць салдата ісці на вайну з уздымам пачуцця, каб бараніць нейкую Сербію? “Адзінаверную”, калі яна далёка не для ўсіх нашых батарэйцаў адзінаверная, бо ёсць мусульмане, іўдзеі, каталікі*” [4, с. 14]. Паўль разам з аднакласнікамі добраахвотна накіраваўся на фронт пад уздзеяннем патрыятычных прамой школьнага настаўніка Канторэка. З горыччу ён хутка ўсвядоміў, што ў настаўнікі разам з васьмнаццацігадовымі таварышамі абраў не тых людзей. Удзел у першых жа баях развёў рамантычныя міфы, і стала відавочнай дэмагогія тых, хто намаўляў іншых ваяваць, а сам мала разумеў у вайскавай справе і рабіў усё, каб даўжэй заставацца ў тыле: “*У той час як яны пісалі і прамаўлялі, мы бачылі лазарэты і памерлых; яны называлі служэнне дзяржаве галоўным, а мы ўжо ведалі, што страх смерці мацнейшы*” [3, с. 17].

Лявона абураюць у войску грубасць, абразы афіцэрамі ніжэйшых чыноў, муштра. Юнкер Шалапутаў, што выдаваў сябе за бывалага салдата, раіў яму: “*Кідайце, калега, сваё інтэлігентства! Ведайце, што з інтэлігента салдат, як з гразі куля*” [4, с. 9]. Пісьменнік даводзіць, што інтэлігент і вайсковец – гэта не антыподы, бо якраз салдафоны тыпу Шалапутава найперш мэтанакіравана ўхіляліся ад службы, каб дачасна не загінуць. Боймера духоўна загартавала муштра на самым пачатку службы, калі унтэр-афіцэры напоўніцу здэкаваліся з навабранцаў. З іроніяй успамінаў Паўль, як Хімелыштос пры-

мусіў яго аднойчы 14 разоў запраўляць ложка унтэр-афіцэра, чысціць да бляску зубной шчоткай казарму. Форма ў нямецкай арміі задавала тон, салдат заўсёды абавязаны быў быць узорным. Сябар Паўля Станіслаўс Катчынскі, або проста Кат, саркастычна заўважыў: “*Вось пабачыце, мы прайграем вайну з-за таго, што надта добра ўмеем казыраць*” [3, с. 28]. Па трапным азначэнні Ката, вайсковая служба заключаецца ў тым, што ў аднаго ёсць улада над другім і гэтая ўлада выкарыстоўваецца найчасцей для задавальнення ўласнага самалюбства. Да падобнай высновы прыйшоў і Лявон Задума, назіраючы за парадкамі ў імператарскай арміі.

Суайчыннік Рэмарка Э. Юнгер у франтавым дзённыміку “У сталёвых навалніцах” рэпрэзентаваў вайну як эпахальную падзею, форму ініцыяцыі мужчын, загартуюкі іх характараў. М. Гарэцкі і Э. М. Рэмарк на лакальным матэрыяле паказалі вайну як трагедыю сусветнага маштабу, як злом чалавечых лёсаў і характараў. Напачатку ўбачаныя на вайне забітыя выклікалі ў Лявона глыбокае эмацыйнае ўзрушэнне, ён пазначыў у дзённыміку: “*Першы бачаны мною труп. Наш забіты. Ляжыць ніц. Чэрап знесены – жак!*” [4, с. 29]. Потым такія малюнкі сталі звычайнай часткай вайскавага пейзажу: “*Забіты чалавек, забіты чалавек... Што тут асаблівага. Здаецца нічога. А як уяўлю сабе тыя страшныя, мутныя, мёртвыя вочы, вывернутыя мазгі, кроў, сцягнутыя сутаргай і настаяленыя ўгору адубеўшыя рукі са сціснутымі кулакамі, – тады толькі чую значэнне слоў “забіты чалавек”. Духовага ж безабраззя ва ўсёй глыбіні адчуць не магу. Атупеў*” [4, с. 71]. Паводле Паўля, на фронце чалавек усведамляе, што жыве адным днём, і прыстаёўваецца да гэтага: “*Звычайка тлумачыцца і наша здольнасць так хутка забываць. Яшчэ ўчора мы былі пад агнём, сёння мы забаўляемся і шынарым па наваколлі ў пошуках ежы, а заўтра мы зноў накіруемся ў акопы*” [3, с. 83].

Вайна пададзена пісьменнікамі як існаванне чалавека ў экстрэмальных умовах, што нярэдка прыводзіла да псіхалагічных зрываў. Праявамі іх становіліся дэпрэсія, франтавая істэрыя, уцёкі з войска, самагубствы. Непрыемна здзівіў Лявона знаёмы па Вільні вальнапісаны, “панураны, даўно не голены, у дужа бруднай гімнасцёрцы” [4, с. 47], запомнілася вар’яцтва афіцэра пры адступленні: “*Здурнеў пяхотны капітан з нашага батарэйнага прыкрыцця. Стаў лаяцца самымі бруднымі словамі, гэтак жа лаяць Бога, наносіць сабе раны. Яго звязалі*” [4, с. 57–58]. Пад уплывам убачанага ў Задумы таксама нараджаліся мізантрапічныя думкі: “*А ўсё – скаты двухногія. Хай жыве вайна – знішчэнне скатоў скатамі*” [4, с. 57]. У рамане Рэмарка саслужыўцаў Паўля нярэдка ахоплівае адчай, а сялянін Дытэрынг,

які жыў клопатам пра сям'ю ў глыбокім тыле, аднойчы вясной уцёк дадому, прага жыцця аказалася мацнейшай за страх жорсткага пакарання за дэзерцірства.

Батальныя сцэны ў абодвух творах – зямное пекла для іх удзельнікаў, якія спадзяюцца на шчаслівы выпадак і на Бога. Так, у дзённіку Лявона Задумы ад 5 жніўня пазначалася: «Ах, як ірваліся снарады па баках таго рову! Раненыя пехацінцы паўзлі а паўзлі з кустоў к ручаю. “Паганая вайна!” – з адчаем стогне адзін. “Чаму? Што ты?” – пытаецца другі з абпэцканаю ў кроў шапкаю. “Як жа, калі наша артылерыя з левага флангу палажыла сваіх і пяхоту» [4, с. 27]. Апавядаючы пра гарачае лета 1918 г., Боймер адзначаў, што нямецкая артылерыя ўжо “выдахлася”, што не хапае боепрыпасаў, што зброя выходзіць са строю і ствалы страляюць непрыцэльна, а снарады падаюць на свае пазіцыі. Фронт, у разуменні Паўля, – шалёны калаварот, “клетка, і таму, хто ў яе трапіў, даводзіцца напружваць нервы і чакаць, што з ім будзе далей” [3, с. 96].

Для герояў беларускага і нямецкага пісьменнікаў найвышэйшая каштоўнасць – жыццё: “Тут, на мяжы смерці, жыццё жажліва прамалінейнае; яно зводзіцца да самага неабходнага, а ўсё астатняе спіць глухім сном; і гэтая прымітыўнасць якраз ратуе нас. Калі б мы былі больш складанымі істотамі, мы б даўно звар'яцелі, дэзерціравалі або былі забітыя. Мы нібыта альпіністы на вяршынях, – усе функцыі арганізма павінны служыць захаванню жыцця” [3, с. 244]. Да здаровых і параненых у баях салдатаў адной і другой арміі стаўленне кіраўніцтва фактычна аднолькавае. Так, Боймер у непагадзь разам з іншымі параненымі чакаў цягніка пад адкрытым небам (“Нашы насілкі стаяць на вакзале. Мы чакаем цягніка. Ідзе дождж, а на вакзале няма даху. Коўдры тоненькія. Мы чакаем ужо дзве гадзіны” [3, с. 220]); перад адпраўкай у тылавы шпіталь Задума таксама ляжаў пад адкрытым небам і дарэмна клікаў дапамогу: “Я гукаў, прасіў, стагнаў, каб мяне ўзялі ў хату пагрэцца, бо мяне трасло, як асіну ветрам-холадам. Ніхто не чуў, транспарт стаяў, ішоў дождж, было цёмна...” [4, с. 106].

Героі Гарэцкага і Рэмарка задумваюцца над сэнсам, прычынамі, наступствамі вайны, даюць этычную ацэнку перажытаму і ўбачанаму. Лявона турбуе, дзеля чаго ён вымушаны рызыкаваць жыццём: «...Згіну, можа, і я сам... ва славу... ва славу чаго? Вызвалення “малых” народаў? А ці вызваліцца мой народ? Што яму дасць гэтая вайна? Лепей не думаць...» [4, с. 21]; “Ці ж Беларусь будзе мець нейкую палёжку ад гэтай вайны?” [4, с. 77]. У Боймера і яго таварышаў, калі яны ішлі ў войска, не было пытанняў пра прычыны і сэнс вайны, яны з'явіліся на фронце. Альберт

Кроп неяк пацікавіўся: “...Навошта мы тут? Каб абараняць сваю бацькаўшчыну. Але французы знаходзяцца тут для таго, каб абараняць сваю бацькаўшчыну. Дык на чым баку праўда?” [3, с. 186]. Старэйшы па ўзросце Кат сцвярджаў, што войны непазбежныя ў гісторыі чалавецтва, таму што ёсць людзі, якім яны карысныя, акрамя таго, “усялякаму прыстойнаму кайзеру вайна патрэбна, каб праславіцца” [3, с. 187]. Боймер ацэньвае вайну як злое наканаванне: “Я малады – мне дваццаць гадоў, але ўсё, што я бачыў у жыцці, – гэта адчай, смерць, страх і перапляценне бессэнсоўнага існавання з бязмернымі пакутамі. Я бачу, што нехта нацкоўвае адзін народ на другі і людзі забіваюць адзін аднаго, у вар'яцкім асляпленні, скараючыся перад чужой воляй, не разумеючы, што робяць, не адчуваючы за сабой віны. Я бачу, што найразумнейшыя прадстаўнікі чалавецтва вынаходзяць зброю, каб такое працягвалася як мага далей, і знаходзяць словы, каб і надалей апраўдваць гэта” [3, с. 236]. Вайна пазбавіла юнакоў, што пасля школы трапілі ў войска, маладосці, усведамлення перспектывы, праўда, яна дала адчуванне надзейнага, нават крыху рамантызаванага, паводле Рэмарка, сяброўскага пляча: “Найлепшае, што на радзіла вайна, – таварыскасць” [3, с. 29].

Праблема асабістай адказнасці чалавека на вайне прысутнічае ў абодвух творах. Паўль не навідзіць вайну, дзе чалавек вымушаны забіваць, але не ведае, як спыніць працэс знішчэння людзей і духоўнага самазнішчэння. Лявон аднойчы ў час бою з жахам адкрывае для сябе: “Я ж пасабляю, не – не пасабляю, а сам разам з другімі старанна забіваю людзей. Забіваю такіх жа нявольнікаў, як я сам” [4, с. 71–72]. Ён таксама не ведае, як спыніць сусветную бойню. У хвіліны адчаю Задуму падтрымлівае клопат пра родны край, у Паўля няма мэты, якая давала б сілы жыць. Згодна з яго прызнаннем, ён з пакалення, якое “змыла вайна”, бо яго равеснікі яшчэ “не паспелі пусціць карані” [3, с. 24] у мірным жыцці, ім няма куды і дзеля чаго вяртацца. Боймер загінуў напрыканцы вайны: “Ён быў забіты ў кастрычніку 1918 года, у адзін з тых дзён, калі на ўсім фронце было так ціха і спакойна, што ваенныя паведамленні складаліся з адной толькі фразы: “На Заходнім фронце без змен”» [3, с. 263]. Смерць для Паўля становіцца збавеннем: “...твар яго меў спакойны выраз, нібы ён быў нават задаволены тым, што ўсё скончылася менавіта так” [3, с. 263]. Лявон выжыў, але памяць пра ўбачанае, пра таварышаў, пра вайну не пакідала яго ў шпіталі і ў час знаходжання ў роднай вёсцы.

Гістарычна-канкрэтнае аблічча часу адлюстравана пісьменнікамі і праз надзвычай падобны

ў варожых бакоў франтавы побыт, адзнакамі якога былі барацьба з вошамі, пацукамі, голад, недахоп цішыні і сну. У запісе Лявона ад 31 жніўня гаварылася: “Адступаем... Едзем і дзень, і ноч, з рэдкімі, невялічкімі прываламі. Ай, як хочацца спаць. Сіл няма. Хай дагоняць, заб’юць, толькі б легчы і задрамаць на траўцы пад дрэвам...” [4, с. 55–56]. Спартанскія ўмовы перыяду адступлення акцэнтаваліся ў запісах ад 9 верасня: “Сон на мокрай зямлі пад дзіравым брызентам, на якім б’юць дажджавыя каплі, як у бубен” [4, с. 60]. Марай салдатаў была добрая ежа (“Абеды нашы дужа дрэнныя, адна вада, і тая чорная ад гнілых капусцінак ці то ад сушанай гародніны, што рэдка-рэдка дзе боўтаецца” [4, с. 68]), лазня (“Вытарыцца б у лазні, надзець чыстую кашулю, павячэраць смачна і легчы спаць у цёпленым. Нічога болей не хачу на свеце” [4, с. 73]). Боймер параўноўваў ежу з надзейным бліндажом, які можа выратаваць жыццё. Элементам вайсковага побыту ў Гарэцкага і Рэмарка выступае марадзёрства, прычынамі якога былі і комплекс пераможцы, і банальнае пачуццё голаду, і чалавечая сквапнасць.

Фронт і тыл у паказе абодвух аўтараў – розныя полюсы адной рэальнасці. Боймеру было смешна слухаць парады настаўніка нямецкай мовы адмовіцца ад пазіцыйнай вайны, у яго стваралася ўражанне, што ў час кароткатэрміновага адпачынку ён трапіў у іншасвет: “Тут живуць іншыя людзі, людзі, якіх я зусім не разумею, да якіх я стаўлюся з зайздрасцю і знявагай” [3, с. 156]. Вайна прынесла большасці суайчыннікаў Паўля голад і галечу, а фабрыкантам – павелічэнне багацця. Патрыятычны ўтар, з аднаго боку, і трывога за будучыню, з другога, кінуліся ў вочы Лявону ў тыле. У шпіталі Задуму абуралі фабрыканці і купчыхі, што “навыперадкі бавіліся ў дабрадзейнасць”, і ваяўніча настроеныя сёстры міласэрнасці: “Сястра спыталася ў мяне, ці хачу я вярнуцца на пазіцыю. Ад гэтых разумных сёстраў жыцця няма. Здаецца, у газетах, праклятая, піша. Ваяўніча настроена... Ну, ідзі сама, ваюй!” [4, с. 111]. На фронце Лявон часта згадваў родную вёску, знаходжанне дома пасля шпіталю не прынесла яму радасці, бо беларуская вёска яшчэ больш збяднела і жыла трывожным чаканнем лістоў з фронту. Свой стан дома Задума ацэньваў словамі: “Непрытульнасць і нуда...” [4, с. 119].

У складаных ваенных умовах герояў рамана Рэмарка ратуе іранічнае стаўленне да таго, што іх атачае. Небагатую палявую кухню салдаты называюць булённым склепам. Яны не сумняваюцца, што для атрымання вайсковага звання розум непатрэбны (пра Альберта Кропа сказана: “самая светлая галава ў нас у роце, і напэўна таму толь-

кі нядаўна стаў яфрэйтарам” [3, с. 8]). Апавед пра педанта Хімелыштоса і дэмагога Канторэка Боймер заканчвае іранічным падагульненнем, што, “як гэта ні дзіўна, але ўсялякія беды і няшчасці на гэтым свеце паходзяць ад людзей нізкага росту” [3, с. 15]. Лявон Задума таксама не цураецца іроніі, часам з’едліва характарызуе некаторых вайскоўцаў. Так, пра паручніка Іванова ім сказана: “сыценькі, ружовенькі, як панскі парсючок” [4, с. 19], а пра казённага аптыміста капітана Дамброўскага прыведзена камічнае выказванне разумова недалёкага Шалапутава: “абруселы літоўскі паляк магаметанскае рэлігіі” [4, с. 22]. Іронія ў апаведзе Задумы пра ваенныя справы часам пераходзіць у сарказм. Так, калі пачалося адступленне, у Лявона нарадзілася саркастычнае тлумачэнне сітуацыі: “Адно праўда: у нас ёсць “господа офицеры”, ды няма палкаводцаў. Таму такое адступленне” [4, с. 57]. Іранічнае стаўленне ўласціва салдатам рускай і нямецкай армій да фельчараў і ўрачоў з-за іх фармальных адносінаў да выканання абавязкаў.

“На імперыялістычнай вайне” Максіма Гарэцкага і “На Заходнім фронце без змен” Эрыха Марыі Рэмарка – розныя ў жанрава-стылёвых планах творы (“На Заходнім фронце без змен” – раман, “На імперыялістычнай вайне” – дакументальна-мастацкі твор з элементамі франтавых запісаў, дзённіка, эпістальнага жанру), але яны падобныя адсутнасцю панарамнасці, маштабнасці ў адлюстраванні ваенных дзеянняў, увагай да шараговых удзельнікаў вайны, імкненнем аўтараў на лакальным матэрыяле з актыўным прыцягненнем бытавога фону перадаць сутнасць гістарычнай падзеі. Кнігі “На імперыялістычнай вайне” і “На Заходнім фронце без змен” збліжае паказ ваеннай паўсядзённасці без яе саладжавай рамантызацыі і нагрувашчвання жахаў, даследаванне псіхалогіі чалавека ў экстрэмальных умовах, бескампраміснае асуджэнне вайны, гуманістычны пафас. Супастаўленне твораў беларускага і нямецкага аўтараў дае падставы сцвярджаць, што творчыя пошукі Максіма Гарэцкага былі сугучныя творчым пошукам майстроў еўрапейскага мастацкага слова 1920-х гадоў.

Спіс літаратуры

1. **Брыль, Я.** Сёння і памяць: апавяданні, мініяцюры, эсэ / Я. Брыль. – Мінск: Маст. літ., 1985. – 317 с.
2. **Адамовіч, А.** Выбери – жизнь: литературная критика, публицистика / А. Адамович. – Минск: Маст. літ., 1986. – 415 с.
3. **Remarque, E. M.** Im Westen nichts neues: roman / E. M. Remarque. – Köln: Kiepenheuer&Witsch, 1996. – 374 S.
4. **Гарэцкі, М.** Збор твораў: у 4 т. / М. Гарэцкі. – Мінск: Маст. літ., 1984–1986. – Т. 3: На імперыялістычнай вайне; Віленскія камунары. – 1985. – 399 с.